

ПОГЛЯД НА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ПЕРЕКЛАДУ ПАМ'ЯТКИ «ПОСЛАННЯ КЛИМЕНТА СМОЛЯТИЧА»

A LOOK AT THE SOLUTION OF MEMORY TRANSLATION PROBLEMS “MESSAGE OF KLIMENT SMOLYATICH”

Єфремов В.В.,

*orcid.org/0000-0003-2708-8981**аспірант кафедри української та зарубіжної літератур**Житомирського державного університету імені Івана Франка*

У статті досліджується проблема відмінності перекладу фрагментів руської пам'ятки «Послання Климента Смолятича» в текстах українських літературознавців О. Сліпушко, Б. Лобовик та російських учених Н. Понирко та А. Карпова. Автор пропонує уникнути різночитання давнього тексту та уніфікувати незрозумілі місця перекладу, які стосуються зазначених елементів тексту: «во елиньских нырѣхъ», «изгой же и сябры», «рещи алфу ... а виту». У фрагменті тексту «во елиньских нырѣхъ» помилково трактується слово «нырѣхъ» у значенні «стовп», що є неправильним, оскільки слово «стовп» раніше згадується автором в оригінальному тексті, а також переклад суперечить традиційному використанню топосу стовпа, що стосувався отців церкви, святих, мучеників та ін. Інший фрагмент пам'ятки «изгой же и сябры» демонструє використання автором принципу антитези, вживання якої призводить до коректного варіанта перекладу фрагмента як «изгой та сябры», що цілком відповідає середньовічним номінаціям цих суспільних прошарків – людей, які вийшли з будь-якої общини, та тих, хто в ній перебуває. Фраза «рещи алфу ... а виту» виступає в ролі варіанта топосу античних часів – «альфа і омега», які означали вищий порядок речей – Господню гармонію, тоді як навмисне використання перших двох літер абетки Климентом Смолятичем указує на низький рівень освіти пресвітера Фоми. У запропонованій розвідці пропонується відмінний погляд на дослідження тексту давньої пам'ятки – з перекладознавчого ракурсу, що є, на нашу думку, малодослідженим аспектом. Проблема в різних трактуваннях оригінального тексту призводить до часткового порушення первісного розуміння тексту, що і так дійшов до сучасного читача не від першої особи (истолкована Афонасиєм мнихомъ). Отже, встановлення уніфікованого перекладу є вкрай важливим завданням.

Ключові слова: топос, пам'ятка, «во елиньских нырѣхъ», «изгой же и сябры», «единъ рещи алфу ... а виту тако же».

In the article author explores the problem of differences in the translation of fragments of the Russian monument “Message of Kliment Smolyatych” in the texts of Ukrainian literary critics O. Slipushko, B. Lobovik and Russian scholars N. Ponyrko and A. Karpov. The author proposes to avoid misreading of the ancient text and to unify the incomprehensible places of translation which concern the specified elements of the text: “vo elyn'skykh nyrahk”, “yzhoj zhe y syabry”, “reshi alfu ... a vytu”. In the fragment of the text “vo elyn'skykh nyrahk” the word “nyr” is misinterpreted in the sense of “pillar”, which is incorrect, because the word “pillar” was mentioned earlier by the author in the original text, and the translation contradicts the traditional use of topos of the pillar: saints, martyrs, etc. Another fragment of the monument “yzhoj zhe y syabry” demonstrates the author’s use of the principle of antithesis, the use of which leads to a correct version of the translation of the fragment as “yzhoj zhe y syabry” which fully corresponds to the medieval nominations of these social strata: people who came from any community and those who do not view it. The phrase “things of alpha... a vita” acts as a variant of the topos of ancient times – “alpha and omega”, which means the highest order of things – the Lord of Harmony, while instead of the traditional, deliberate use of the first two letters of the alphabet by Kliment Smolyatych education of Presbyter Thomas. The proposed exploration offers an excellent view of the study of the text of an ancient monument – from the perspective of translation studies, which in our opinion is an aspect that is poorly studied. The problem in different interpretations of the original text leads to a partial violation of the original understanding of the text, which has reached the modern reader not from the first person (interpreted by Afonasiem monk). Therefore, establishing a unified translation is an extremely important task

Key words: topos, monument, “vo elyn'skykh nyrahk”, “yzhoj zhe y syabry”, “reshi alfu ... a vytu”.

Климент Смолятич – учений, філософ, третій митрополит-русин на Київській кафедрі, творчий доробок якого неодноразово ставав об'єктом дослідження вчених-медієвістів. Філософські погляди, продемонстровані автором у тексті, досліджували вчені В. Горський, С. Бондар, М. Громов, з точки зору літературознавства пам'ятку досліджували І. Франко, П. Білоус, Д. Наливайко. **Завдання** дослідження – поглянути на «Послання» з точки зору перекладознавства, систематизувати мож-

ливі варіанти перекладу та виробити доцільний варіант проблемних місць в оригінальному руському тексті.

Матеріалом для дослідження, окрім оригінального тексту «Послання» (*Никольский Н.К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. Санкт-Петербург: тип. Имп. АН, 1892. 244 с.*), є українські переклади Б. Лобовика та О. Сліпушко, а також росіяни Н. Понирко та А. Карпова. Далі

вказано посилання на електронні версії текстів, із якими доведеться працювати:

Б. Лобовик	http://litopys.org.ua/index.html
О. Сліпушко	http://litopys.org.ua/index.html
Н. Понирко	http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4935
А. Карпов	https://scibook.net/istoriya-rossii/poslanie-napisano-klimentom-mitropolitom-61173.html

Постановка проблеми. Перше різночитання у варіантах перекладу стосується оригінальної фрази з пам'ятки:

«от Омира, и от Аристоля, и от Платона, иже во елиньских нырѣхъ славѣ бѣша» [3, с. 104].

Перекладачі пропонують такі варіанти перекладу:

Б. Лобовик	... які серед грецьких стовпів найславетнішими були...
О. Сліпушко	... які серед грецьких стовпів найславнішими були...
Н. Понирко	... прославившихся еллінськими хитростями...
А. Карпов	...которые были прославлены в греческих странах...

Натрапляємо на три варіанти перекладу фрази «елиньских нырѣхъ»: «грецькі стовпи», «эллинские хитрости» та «греческие страны». Звернімося до словників задля уніфікації перекладу. Давньоруське слово «нырь» перекладається так:

<p><i>И. Срезневський Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1890–1912. С. 482</i></p> <p>Нырь = нырь – башня столп</p> <p><i>Словарь церковно-славянского и русского языка. Санкт-Петербург : Императорская Академия Наук, 1847. С. 469</i></p> <p>Нырь – церк/ башня</p> <p><i>Дьяченко Г., Полный церковно-славянский словарь. Москва, 1899. С. 355</i></p> <p>Нырыште – др. слов – домъ; нырь – башня</p>
--

Виклад основного матеріалу. Щодо перекладу першого слова в словосполученні, що нас цікавить, то різноголосся серед перекладачів немає, оскільки Еллада, по суті, є давньою назвою грецької землі. Тому «елиньских» вживається перекладачами синонімічно, що в значенні «грецьких» (наслідуючи нову назву топоніма), що в значенні «еллінських» (відповідно до традиції,

хоча в літописі «Повість минулих літ» уже в недовіданій частині згадується нова назва Греції «*и бѣ путь из Варягъ въ Гръкы*»). Однак із перекладом другого слова виникають різночитання. Ще М. Грушевський наголошував, що «слово «нырь» зостається незрозумілим, Д. Лопарьов ... наближає його до νοερός, (розумний), Д. Нікольський наводить «нырь» у перекладі Георгія Назіанзіна з XI в. в значенні χυβιστής (що ниряє), але то мало помагає» [2, с. 503].

Почнемо з версії *стовпи*. Уживаючи цей варіант перекладу, ми наштковуємося на подібну ситуацію з пам'яткою «Слово о полку Ігоревім», де точиться давня дискусія серед перекладачів стосовно фрагмента «*растѣкается мыслію по древу*». Одна частина дослідників наголошує, що мова ведеться про «мисленневе древо», а інша – відстоює позицію про порівняння вправності Бояна з твариною мыслію – білкою. Противники другого варіанта мають доказовий аргумент стосовно сумніву перекладу значення «мыслію» як білки, оскільки автор «Слова» вже вживає слово «*бѣлѣ*» в значенні «данина»: «*побѣдами нарицуще на Рускую землю, смляху дань по бѣлѣ отъ двора*». У «Посланні» автор також використовує слово «стовп» в алегоричному трактуванні семи Вселенських соборів: «*А еже «утвердивъ семь столповъ» сирѣчь семь соборовъ святыхъ и богоносных наших отецъ*» [3, с. 105]. Цей факт ставить під сумнів переклад слова «*нырь*» у значенні стовпа.

Образ стовпа в руській літературі став стилістичним топосом (сталім кліше), витоки якого можна відшукати в Біблії. Грунтовне дослідження щодо побутування цього топосу в руських текстах зробила Т. Руді в розвідці ««Яко столп непоколебим» (об одном агиографическом топосе)», де зазначає, що «образ стовпа активно використовувався і в патристиці: Іоанн Златоуст називає стовпами (πύργοι και στῦλοι) апостолів Петра і Павла; Климент Римський називає цих апостолів «найбільші стовпи»; Феодорит Кирський називає Петра і Іоанна «стовпи істини» [5, с. 212].

Отже, два факти свідчать про помилкове трактування слова «*нырь*» у значенні «стовп»:

1) *повторне використання слова «стовп» у тексті;*

2) *переклад суперечить традиційному використанню топосу стовпа, що стосувався отців церкви, святих, мучеників та ін.*

Контекст фрази виглядає так: Клим Смолятич виправдовується перед Фомою через те, що він звинувачує його у «філософствуванні» та наслідуванні «*Омира, и от Аристотеля,*

и от Платона», посилаючись на яких, той нібито пише. М. Грушевський указує на те, що «... разом із тим побутував інший напрям у проповіді і в екзегетиці – без алегоризму, простий, із перевагою морального елементу над догматизацією, який бачимо в казаннях Іакова, Феодосія (т. зв.), Луки Жидяти, Никифора й інших, між ними й у Климового товариша по монастирю – зарубчанина Георгія» [2, с. 504]. Таким чином, ми стаємо свідками конфлікту між двома способами трактування божественних текстів – буквальним їх сприйняттям та метафорично-алегоричним. Фома не визнає трактувань Біблії з посиланням на античних філософів, що не були християнами (а значить язичниками у свідомості ревного монаха) і бачить у цьому безпосередню загрозу для християнської церкви. Він указує Смолятичу на те, що той *«оставль ... почитаема Писания»* і послуговується трактатами Аристотеля, Гомера, Платона.

Виникає питання: чи поширювались ці трактати на Русі? Так, вони, як і вся література, почали з'являтися одразу після прийняття християнства. Досліджуючи питання рецепції Аристотеля в руській культурі, науковець Т. Чумакова повідомляє, що в східнохристиянській традиції, на відміну від західної апологетики, яка не приймала Аристотеля в перші століття християнства, «східні отці церкви, ... бажаючи вирішити загадку злиття душі і тіла людини, активно використовували його ідеї... Перші згадки про Аристотеля з'явилися на Русі з першими книгами. Серед них були не тільки слов'янські переклади, а й книги мовами оригіналу (грецькою, латинською, давньоєврейською), частина з них перекладалась» [6, с. 58]. Ставлення до філософії Аристотеля та інших античних філософів на Русі, за твердженням згаданої нами дослідниці Т. Чумакової, змінюється на умовно-позитивне лише в кінці XVI ст., коли вони з ворогів православ'я і язичників («мудреців» із негативною конотацією) перетворюються на «стихійних християн»: «Відтепер їх називають мудрецами, а не «лукавомудрствующими» [6, с. 62].

ТОПОС «СЛОВП»	
П (твердия, опора)	
О	↓
Х християнські святі	
В VI ст.	≠
А язичницькі філософи	
Л (стихійні християни)	
А	Х У Л А

Порівняємо описане нами ставлення поборників і захисників традицій екзегетики (ким був пресвітер Фома у XII ст.) до нового напрямку – алегорично-символічного, який пропонує митрополит Смолятич. Чи міг Фома, зважаючи на середньовічне світобачення та офіційну церковну позицію, шанобливо ставитись до язичницьких філософів, тим паче порівнювати їх зі «стовпами» згідно з біблійним топосом? Очевидно, що ні. Та і явний звинувачувальний тон не допускав похвали нехристиянським мудрецам (а топос стовпа несе лише позитивні конотації). До того ж І. Срезневський подає значення схожого слова – «нырение», що дослівно перекладається як «обман».

Зважаючи на контекст написання пам'ятки (лише три століття після прийняття християнства на Русі, коли офіційне богослов'я визнавало античних філософів за язичників) та аргументи, викладені попередньо, нам видаються доказом доцільності правильного використання версії, запропонованої Н. Понирко в перекладі *«эллинскими хитростями»*.

Другий фрагмент, який викликає труднощі перекладу, стосується фрази:

иже прилагают домъ к дому, и села к селомъ, изгои же и сябры, и бърти, и пожни, ляда же и старины [3, с. 104].

Перекладачі пропонують такі варіанти перекладу:

Б. Лобовик	... дім до дому, й села до сіл, ізгоїв, і обцинників, і борти...
О. Сліпушко	... будинок до будинку, село до села, ізгоїв, і обцинників, і борти...
Н. Понирко	... дом к дому, к селу села, холопов и крестьян, и борти и пожни,
А. Карпов	... дом к дому, и села к селам, приобретают изгоев, и сябров...

Ще М. Грушевський у розвідці «Нововидані пам'ятки давнього письменства руського» зауважував про цей фрагмент: «...про ці терміни, чи краще – явища, велася в науці не раз бесіда, над тим не будемо застановлятися; в «Посланні» вони виступають як об'єкти власності, між іншими, з яких складається власність господарська, отже, мають вони тут означати якусь людність невільну, може, якусь людність, у певній мірі прив'язану до землі. Згадка ся про сябрів є, скільки відомо, найдавнішою в наших джерелах, чим особливо цікава. Щодо ізгоїв, то аналогічні відомості мали в грамоті 1150 р. смоленського князя Ростислава, де згадуються села, даровані «сь землею и съ изгои» [2, с. 505].

<i>изгой</i>	АНТИТЕЗА	<i>сябры</i>
<i>бърти</i>		<i>пожни</i>
<i>ляда</i>		<i>старини</i>

Не будемо вдаватися до етимології слів «*изгой же* и *сябры*», а лише продемонструємо принцип, який має бути покладено в основу перекладу зазначеного фрагмента. Смолятич, відповідаючи на звинувачення Фоми про те, що він «*славы хотящихъ*», пояснює, хто ними є насправді: «*иже прилагают домъ к дому, и села к селомъ, изгой же и сябры, и бърти, и пожни, ляда же и старини*» [3, с. 104]. Якщо в перших двох порівняннях ми маємо **однаковий** тип ідентифікації «славолюбців» («*домъ*» та «*села*» (приєднують будинок до будинку, село до села)), то інші три фрагменти **кардинально різняться**: «*изгой; сябры; бърти; пожни; ляда; старини*». Характерною особливістю їх використання є принцип антитези, завдяки якому Смолятич на різкому контрасті показує, якими пихатими є «*славы хотящие*». Якщо б він вдався до простого перерахунку всіх об'єктів, якими намагаються заволодіти марнославці, він не зміг би повністю передати непереборну жагу до збагачення, що суперечить ідеї духовного наповнення християнина і турботи про вічне життя. Саме антитеза (як зумисне використаний літературний прийом) допомагає автору демонструвати всю розкіш, якою намагаються заволодіти «славолюби». Проаналізуємо ці антонімічні пари:

– «*ляда же, и старини*» – використання протиставлення поля і пустки, відоме ще з давньої притчі про Христа та сіяча, коли Ісус пояснив останньому таке: якщо той не буде іти окресленим плугом шляхом, сіючи зерно, то не отримає врожаю.

– «*бърти, и пожни*» – «борті» є уособленням лісу, а «пожни» – степу, що є ментальною опозицією в контексті «осілости / кочування», «християнства / язичництва», «закритого / відкритого простору» тощо.

Схожа ситуація й у випадку бінарної опозиції «*изгой же* и *сябры*». Якщо ми дійшли висновку, що тут прихована антитеза, то перекладачеві слід її також витримати і використати такі слова, що будуть різнитися за значенням. Перше слово «*изгой*», тому від нього і відштовхуватимемось. Як зазначав історик М. Грушевський, така формація існувала в суспільному зрізі Русі, про що свідчать записи в середньовічних пам'ятках. Слово «*изгой*» походить від давньоруського «*изгой*», утвореного з прийменника *изъ* («з-») та дієслова *гойти* («жити»). На Русі ізгоями були люди, які вийшли зі свого звичайного суспільного становища у зв'язку

з різними життєвими обставинами й перебували під опікою церкви (чим більше ізгоїв у митрополії, тим багатший предстоятель, про що й дорікає Фома Смолятичу). Історик Т. Вілкул в «Енциклопедії історії України» (далі – ЕІУ) подає таке визначення терміна «ізгой» (від друс. «гойти» – жити): у часи Київської Русі й аж до 15 ст. – особи, які з тих чи ін. причин вибули зі свого соціального середовища (роду, общини). Отже, антонімом до слова «ізгой» є слово «общинник» – той, що живе в общині, спільноті, роді. Обидва українські перекладачі вдаються саме до цієї версії перекладу слова «*сябры*», тоді як А. Карпов пропонує вживати безпосередньо слово «*изгоев и сябров*». Очевидно, він також використовує його в значенні людей, що мали **спільне** в користуванні майно (ЕІУ: «сябри (співвласники, пайовики, приятелі) – члени госп. об'єднань (сябринних спілок, союзів, громад) у середньовічній Україні, які у видозмінених формах проіснували на укр. землях до 20 ст. Сябринство як сусп. й екон. явище також побутувало на рос., білорус. і литов. землях») [6], проте використовує номінацію, вжиту Афанасієм у «Посланні».

На нашу думку, цей варіант є більш доречним, аніж «общинники», оскільки такого класу середньовічне суспільство не знало, а ось «сябры» були, про що свідчить документальна фіксація (Псковська судова грамота, Литовський Статут 1529 р.). До того ж, уживаючи в перекладі слово «сябры», ми жодним чином не змінюємо принцип антитези, більш точно передаючи первісне значення давньоруського слова.

Щодо перекладу, запропонованого Н. Понирко, то він викликає у нас певні сумніви. Слово «*изгой*» вона пропонує перекладати як «холопи». Натомість Церковний устав князя Всеволода Мстиславича (XII століття) називає 4 категорії ізгоїв:

- не тямущий грамоти попів син;
- купець, що заборгував;
- *холоп, що викупився з холопства*;
- князь без володінь.

Князівський документ дає чітку різницю між станами ізгоя та холопа на Русі: лише за умови сплати викупу холоп може перейти з одного соціального статусу до іншого – ізгоя. Отже, це були різні соціальні прошарки з різними правами та статусом, тому перекладом слова «*изгой*» як «холоп» порушується середньовічне розуміння цього слова. Якщо ж під час перекладу цього фрагмента пам'ятки значення першого слова перекладачу не вдасться встановити правильно, то в наступній частині словосполучення він, як наслідок, не зможе правильно побудувати антитезу. Це не вдається і Н. Понирко, яка слово «*сябры*» трактує як «*крестьяне*», хоча

етимологічно слово «крестьянин» у значенні «поселянин», «землероб» починає вживатися лише з XIV ст. До цього («Послання» належить до пам'яток XII ст.) воно побутувало в значенні «житель Русі» (на протигагу іновірцям, бусурманам), а ще раніше, з X ст., – «християнин», тобто «хрещений, який прийняв християнство» (пор. болг. крестьянин – християнин). У давньоруській мові слово «*крестьянинъ*» було паралельним до слова «*христианинъ*» з однаковим значення. Виникнення слова «крестьянинъ» одні пояснюють як результат зміни звукової оболонки слова «християнин» під впливом слова «крест». Інші ж вважають, що звукам *х*, *к* належать різні способи проникнення в слов'янські мови: *х* проникає через грецьку мову, а *к* – через германську.

Як бачимо, неправильний переклад зводить нанівець весь авторський задум Смолятича, бо холопи були зовсім не ізгоями, а сябри хоч і були православними за віруванням (християнами), однак як землероби не носили у 12 ст. цього найменування.

На ще одному з фрагментів «Послання» ми хотіли б зупинитися з погляду не перекладу тексту, а зі спроби його розуміння:

Григорей зналъ алфу, якоже и ты, и виту подобно, и всю 20 и 4 словесъ грамоту. А слышиши ты, ю у мене мужи, имже есмь самовидецъ, иже может единъ реци алфу, не реку, на сто, или двѣстъ, или триста, или 4-ста, а виту – також... [3, с. 127]

Усі перекладачі подають цей текст приблизно однаково:

Але, не засуджуючи його, скажу по правді: Григорій знав альфу, як і ти, і віту, хоч і не всю, письмо у двадцять чотири літери. А знаси, є люди, і я їх бачив, які можуть сказати альфу, щоб не збрехати, на сто, чи двісті, чи триста, чи чотириста, а віту – також [4].

Ми бачимо, як Смолятич указує в цьому фрагменті на низький рівень освіти його опонентів – Григорія та Фоми, про що слушно зауважує у своєму коментарі до перекладу О. Сліпушко: «Грамматика була основою і першим етапом середньовічної науки. Климент має на увазі те, що Фома та його учитель не пішли далі звичайних знань і не можуть «сказати» про багато предметів, які не входять у програму навчання» [4].

Мотив указівки на саме ці дві грецькі літери алфавіту Климом Смолятичем полягає в тому, що стійким стилістичним кліше в літературі є інше поєднання двох грецьких літер – альфи й омеги. Функціонування поряд першої і останньої літер грецького алфавіту, як і їх еквівалентів («першої і останньої літер», «початку і кінець абетки»), позначає що-небудь довершене або ціле, традиція чого сягає ще античних часів. У грецькій філософії цей топос передавав вічність вищого початку. Зважаючи на те, що Смолятич був ознайомлений із філософськими поглядами Платона, він навмисне не використовував цей топос, щоб продемонструвати, що Фома і Григорій не досягнули повністю Божої істини. Вони знають лише її частину, перший складник – альфу і віту, а не довершеність – альфу й омегу.

Висновки. Аналізуючи сучасні переклади руської пам'ятки «Послання» Климента Смолятича, ми доходимо висновку, що авторський текст є самобутнім і багатогранним феноменом, унікальність якого вдається зберегти, використовуючи найбільш доцільні варіанти перекладів «проблемних» місць пам'ятки. Передання авторського задуму потребує аналізу наявних риторичних та стилістичних топосів у тексті, які дають змогу зберегти авторський стиль Климента Смолятича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вілкул Т.Л. Енциклопедія історії України: Т. 3. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=lzgoi>
2. Грушевський М.С. Нововидані пам'ятки давнього письменства руського («Слово о погибели Рускыя земли», «Послание митроп[олита] Клима», Слова – «в субботу сыропустную» і «в недѣлю всѣх святых», «Слово на перенесение мощей Бориса и Глѣба», «Слово в великую субботу» Кирила Туровського). Львів : Видавництво «Світ», 2004. 511 с.
3. Никольский Н.К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. Санкт-Петербург, 1892. 244 с.
4. Послання, написане Климом, митрополитом руським, священику Фомі і розтлумачене Афанасієм – ченцем : переклад О. Сліпушко. Київ, 2001. 397 с. URL: <http://litopys.org.ua>
5. Руди Т.Р. «Яко столп непоколебим» : (Об одном агиографическом топосе). Санкт-Петербург, 2004. 227 с.
6. Чумакова Т.В. Рецепции Аристотеля в древнерусской культуре. Москва : Издат. «Наука». 2005, № 2. С. 58–69.